

Káldos János

Az Erdélyi Unitárius Egyház története 2.

Mi ez a könyv? „Az Erdélyi Unitárius Egyház története magyar fordításának második kötetét tartja kezében az Olvasó.” – mondják a Szerkesztők. 2005 szeptemberében volt az első kötet bemutatója. Akkor – többek között – engem is az a megtiszteltetés ért, hogy mutassam be a kötetet. Egy mű második kötetének megjelenése azonban nem szokott okot adni egy ilyen ünnepi rendezvényre. Hiszen mi újat lehet róla mondani? Az első kötetben megjelentek mindazok a tudnivalók, amelyek szükségesek: előszó, mutatók stb. Mi újat adhat az új kötet? A kötet formájában, méretében, tipográfiai megjelenésében követi (nagyon helyesen) az előzőt. Már akkor elhangzott, hogy ezt a befejezetlen, befejezhetetlen munkát a kontinuátorok sora, immáron a nyolcadik kontinuátor csoport folytatta és folytatja. Már akkor is elhangzott, hogy emberfeletti munka volt összeállítani a százoldalnyi mutatót. Még mindenki emlékszik arra, milyen remek beszámoló mutatta be a szerkesztők, kontinuátorok mindennapi munkájának nehézségeit, betekintést engedve a „tudományos” levelezésbe, a kulisszatitkokba is.

Mi újat lehet azonban elmondani egy második kötetről? Nagyon nehéz a feladat, s ráadásul a szerkesztők sem könnyítik meg. Most nincs színesítő beszámoló, nincs „mosolyra fakasztó” munkaláz. Megpróbálok hát tárgyyszerűen ismertetni a könyvet.

*

A kötet 2009. november 18-án jelent meg az Erdélyi Unitárius Egyház kiadásában *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai* című sorozatban (4/2). A sorozat szerkesztői: Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. A kiadást támogatta: Az Erdélyi Unitárius Egyház, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szülőföld Alap és az S.C. KESZ S.R.L. továbbá: László János, ifj. Bencze Gábor, Kacsó Zoltán és Éva, Péter Szabolcs, ifj. Hadnagy Gábor, Demeter Dezső, Foris Oszkár Csaba, Abrán Tünde, Dajka Zoltán, Dénes Levente, Brok Dénes, Triga Kft., Kolibri Kft., Loyd Com Kft. A térképeket Elekes Tibor készítette. A számítógépes tördelést ifj. Szombatfalvi József végezte, a borítót pedig Paskucz Szathmáry László tervezte. A nyomdai munkákat a Gloria Nyomda végezte Kolozsváron. Latin eredetiből fordította Márkos Albert. Sajtó alá rendezte:

Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. A fordítást a latin eredetivel összevetette – mondja szerényen a címlap – Balázs Mihály. A kötet terjedelme 838 oldal + a bevezető oldalak.

A kötetet dr. Szabó Árpád nyugalmazott püspök és Bálint Benczédi Ferenc püspök *Az Olvasóhoz* szóló ajánlása vezeti be, amelyben tisztelegnek a fordító, Márkos Albert előtt, és köszönetet mondva a szerkesztőknek rögtön buzdítják is őket a harmadik kötet „belátható időn” belüli megjelentetésére. (Hirtelen átvillant rajtam, hogy a harmadik kötet terjedelme az majdnem annyi, mint az első két kötet együtt, de lehet, hogy több is. Aztán az is belém hasított, hogy mit fogok mondani a harmadik kötetéről – ha újra felkérnek... De egyelőre maradjunk a mai napnál.)

Az eredeti, latin nyelvű munka szerzőiről, Kénosi Tözsér Jánosról és Uzoni Fosztó Istvánról – bár a második kötet esetében inkább csak Uzoni Fosztó István nevét kell említenünk – talán nem kell sokat beszélni, mert az előző alkalommal már megtették ezt többen is. Tény azonban, hogy a több mint egy évszázada a történettudományban és irodalomtudományban csak „Kénosi–Uzoni”-ként fogalommal vált mű megőrizte értékét a nyomtatott megjelenés után is. A fogalommal vált két név mellett sajnos háttérbe szorul a Kozma család szerepe, amelynek tagjai megőrizték és másolták a köteteket és továbbvitték Kénosi és Uzoni gondolatát (id. és ifjabb Kozma Mihály; Kozma János és Kozma Gergely).

Az Uzoni által írt mű – s így a jelen kötet is – hat nagy fejezetben foglalja össze az unitárius egyház 17. századi történetét, néha elkalandozva a 16. század vagy az azt megelőző korokba, néha pedig előrefutva a 18. századára is. Az első fejezet kb. az 1600–1606 közötti időszakot dolgozza fel, a második a kolozsvári anyaekeklésia 17. századi történetét mondja el. A harmadik fejezetben a kolozsvári egyház fontosabb személyiségeit ismerhetjük meg (első papok, prédikátorok, iskolamesterek, lektorok, a szentpéteri egyház papjai, kántorok stb.). Ebben a fejezetben függelékként találjuk a száműzött lengyel egyház kolozsvári prédikátorainak jegyzékét is. A negyedik fejezet szerény címmel, de majd kétszáz oldalas terjedelemben az unitárius egyházköröket mutatja be. Az ötödik fejezet a püspökökről szól, életükről, műveikről és a korokban tartott zsinatokról. A hatodik fejezet az unitárius családokat ismerteti. A főszöveg után a szerkesztők sorai következnek: ebben a néhány oldalnyi szövegben „a szövegtörténetre és szövegváltozatokra vonatkozó legfontosabb ismereteket” közlik puritán precizitással. Ezek a szövegtörténeti adatok részben az eredeti, latin szöveg keletkezésének történetét, annak meglévő másolatait, részben Márkos Albert fordításának történetét mutatják be, s kitérnek arra is, kik használták fel tudományos munkájukban a legendás kéziratot (Aranyosrákosi Székely Sándor, Jakab Elek, Benczédi Ger-

gely). A szövegközlés nehézségeit és elveiket is ismertetik néhány szóban. Majd sajnálkozva mondják: „Nem vállalkozhattunk a forrásul szolgáló szöveg kritikai kiadására.” Ezt azonban ne bánjuk! Cserébe olvasható szöveget és „szerény” tudományos apparátust kapunk.

Nézzük először a lábjegyzeteket! A lábjegyzetekben maga a történetírás története található. Betűjelekkel ellátva közlik ugyanis a szerkesztők Uzoni Fosztó István, a Kozma-család kontinuatorai, illetve Koronka Antal kiegészítéseit, megjegyzéseit, majd a magyar fordításhoz kapcsolódóan Márkos Albert, Lőrinczi Mihály és Kelemen Lajos kommentárjait. És végül a maguk észrevételeit. Hála a számítógépnek, meg tudtam számolni a szerkesztői megjegyzések számát: 157 darab. Egy példát had mutassak be rögtön az első fejezetből. A brassói csata után Basta tetteiről így ír Uzoni:

„Basta leginkább az unitáriusokat üldözte, mivel a fölkelő Székely Mózes is ezt a vallást követte. Ezt a pusztítást Várad Belényesi István Apafi Mihály fejedelem udvarában, 1679 táján valami erdélyi történetből kivonatolva kimásolta (hogyan ennek a történetnek a szerzője ki lehetett, nem tudom, mert a könyvet megkaparintanom soha nem sikerült); ebből a kivonatból jónak látok egyet-mást szó szerint idézni.”

Az ehhez tartozó jegyzet:

„[Szerk.] Az itt említett Erdély-történet Somogyi Ambrus *Pannonii notarii comitatus Szolnok-Interioris in Transsilvania rerum Hungaricarum post Bonfinium gestarum libri quatuor...* Claudiopoli in platea Thordana, anno Domini 1604. ‘Somogyi Ambrus... négy könyve a magyarok történetéről Bonfini utáni időszakról...’ Kolozsvár, 1604. című művére vonatkozik. Ezt kivonatolta Belényesi *Comitia Devensia per Bastam post Mosianam cladem Devam indicta et actorum in eis compendiosa scriptio raptim*, 05. 09. 1603. ‘A Székely Mózes veresége utáni dévai országgyűlés leírása...’ című kézirat munkájában.”

Szerencsére nem kritikai kiadás! Csak kiegészítik Uzonit.

Egy másik példát is idéznék: A 17. századi kolozsvári prédikátorok között szerepel egy kevéssé ismert Csép Bálint nevű is, aki sok állás után élete vége felé „Végre bejutott a városba [Kolozsvárra-K], s 1725. június 16-án a kolozsi zsinaton konzisztornak választották.” A lap alján megbújó szerény helyreigazítás így szól: „[Szerk.] A zsinat nem Kolozson, hanem Magyarszováton volt.” Ekkor már kezdünk gyanakodni a *kritikai* és *nem kritikai* kiadás közti, nem könnyen megragadható különbségen. De hát honnan ez a magabiztos, háttérbe húzódsó szerénység?

A választ a szerzők személyiségében és a kötet végén található mutatókat használva találjuk meg.

A következő mutatók készültek összesen mintegy 250 oldalon:

- Személynévmutató
- Helynévmutató
- Forrásmunkák mutatója
 - szerzők szerint
 - cím szerint
- Kiemelt művek tematikus mutatója
- Unitárius zsinatok mutatója
 - hely szerint
 - időrend szerint

Hogy illusztráljam a mutatók mögött meghúzódó tudományos munkát, csupán egy példát említek. A 44 oldalnyi, kéthasábos személynévmutatóban Toroczkai név alatt 57 személyt találunk! Csak Toroczkai István néven nyolc személyt azonosítottak a szerkesztők. Biztosíthatom Önöket, hogy az azonosítás nem egyszerű feladat és nem elegendő hozzá egy-egy jól ismert genealógiai kézikönyv felütése. Egy-egy név biztos azonosítása mögött néha több órányi, vagy napnyi munka húzódik meg. Az azonosítást az olvasó számára genealógiai, időrendi vagy foglalkozás megjegyzés teszi lehetővé.

- Toroczkai István (János II. és Petki Sára fia) • 348
- Toroczkai István (Máté püspök fia [?]) • 484
- Toroczkai István 17. század vége • 563
- Toroczkai István I. (János I. és Torma Borbála fia) • 347
- Toroczkai István II. (János II. és Petki Sára fia) • 347, 348
- Toroczkai István, árkosi rektor • 263, 339, 392, 520
- Toroczkai István, deák • 484
- Toroczkai István, kolozsvári polgár • 294

A harmincöt oldalas, kéthasábos helynévmutatóba a mai magyar nevükön kerültek be a helységnevek, de zárójelben megtaláljuk a kötetben előforduló variánsokat, majd a német és a hivatalos román elnevezést is. Természetesen (!) mindegyikről utaló készült, hogy megkönnyítse a tájékozódásunkat. Egy példával szeretném megvilágítani a munka nehézségét. A szentpéteri iskola igazgatói között említik Bonyhai Györgyöt.

„Bonyhai Györgyöt igazgatónak teszik Szentpéteren 1636. június 24-én. Papi szolgálatra megy Szentmiklósrá 1638. május 9-én.” De vajon melyik Szentmiklósról van szó? A helynévmutató az alábbi Szentmiklósokat sorolja: Aranyosszentmiklós, Beregszentmiklós, Bethlenszentmiklós, Szamosszentmiklós, Szászszenmiklós, Székelyszentmiklós.

A helynévmutató meglepetést okoz. A szerkesztők három helyre is besorolják Bonyhai György papi szolgálatát. Miért? Erre is választ kapunk egy lábjegyzetben.

„[Szerk.] A szerző adatai alapján Bonyhai György lelkészi szolgálatának helyét nem tudtuk azonosítani. Három esetben háromféleképpen szerepel Szentmiklós neve Bonyhaival kapcsolatban (Szamosszentmiklós, Bethlenszentmiklós és Székelyszentmiklós). Nyilvánvaló, hogy ugyanabban az időben csak az egyik Szentmiklóson szolgálhatott. A meglévő jegyzőkönyvek sem jelölik meg pontosan, melyik Szentmiklósról lehet szó.”

Figyeljük csak a szerkesztői megjegyzést! A szerző (Uzoni) adatai ellentmondásosak. Mit tettek a szerkesztők? Megnézték a további jegyzőkönyveket, hogy biztos választ találjanak. Meggyőződve arról, hogy jelenleg ismert forrásaink alapján nem lehet egyértelműen válaszolni, ezt a megoldást választották. Milyen szerencse, hogy *nem kritikai kiadást* csináltak!

Azonban még ekkor sem érnek véget a meglepetések. A kötet egyik legnagyobb része a művek mutatója, amelyről a szerkesztők így nyilatkoznak:

„A szövegben idézett valamennyi forrásmunkát jegyzékbe szedtük. A szerzők által idézett hazai és külföldi művek, illetőleg a csak kéziratban terjesztett írások indokolttá tették, hogy a forrásokat a következő mutatókba soroljuk: »A művek szerzők szerinti mutatója, A művek cím szerinti mutatója, valamint Kiemelt művek tematikus mutatója.«

A nagy nyomdászattörténeti repertóriumok, az RMNY, ill. az RMK-számokat megadtuk; az MsU-jelzet mindenkor a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, az MS-jelzet pedig a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár kézírataira vonatkozik. A mutatóban felvett kéziratok egy részének lelőhelye ismeretlen, illetve azonosításra vár. A kézirat-megjelölés nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adott kézirat ma még minden esetben fellelhető lenne. Amikor Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István nem tüntették fel az idézett forrás pontos adatait, a szóban forgó mű első kiadásának bibliográfiai leírását adtuk meg. Kivételt képeznek a klasszikus auktorok művei, ahol csak a címekre hivatkoztunk. Kéziratok esetében a keletkezés helyét és idejét akkor jeleztük, ha ez minden kétséget kizáróan megállapítható volt. A szerzők szinte kivétel nélkül hivatkoztak rá, hogy nyomtatott, avagy kézíratos műveket használtak-e forrásként, mi is ezt követtük. Mindhárom mutatóban az általunk adott címeket (pl. levelek, feliratok, prédikációk) kurrens, a szerzőktől származó címeket pedig kurzív betűkkel szedtük.”

Lássunk egy példát! A 16. század prédikációirodalmának vizsgálata közben döböntem rá, mennyivel több kézirat volt Uzoniék kezében, mint amennyit ma

ismerünk. Hunyadi Demeter prédikációinak például két olyan másolatát említi Uzoni, amelyről ma semmilyen más ismeretünk sincs.

1. Lisznyai Gyárfás tevékenységének ismertetése végén ezt írja Uzoni: „Hunyadi Demeter prédikációit Lisznyai Gyárfás másolta le 1603-ban.” Ezek szerint még valamilyen forrásból tudott a kéziratról.

2. A kántorkról szóló szakaszban így ír Uzoni: Negyedik [ti. kántor]: Vargyasi Jakab a magyar egyházban 1630 körül; ugyanekkor a szász gyülekezetben Zágori János; mindketten hosszú ideig vezették az éneklést. Vargyasi 1656. március 1-jén halt meg. Tanult, fáradhatatlan ember volt, Enyedi György, Hunyadi Demeter és más kiváló férfiak prédikációiból saját kezűleg sokat lemásolt, melyből szétszakadt kötetek még ma is láthatók. Éppen ezért temetése alkalmával Járai Sámuel plébános a Préd 1,18-ból vette az alapigét: »Aki tudományt gyűjt, fáradságot is gyűjt.«” Az külön érdekesség, hogy ezek szerint Járai Sámuel halotti beszédét is látták.

Természetesen rátalálunk Hunyadi Demeter beszédeinek másolataira a mutatókban, akár honnan indulunk is el: a szerzőtől, a címtől, a műfaji megjelöléstől. Ugyanúgy megtaláljuk Járai Sámuel művei között is a Vargyasi Jakab felett elmondott beszédet.

Az utolsó két mutató az unitárius zsinatok hely és idő szerint rendezett sora 1572 és 1800 között. Erre példát nem mutatok, hiszen ezzel kezdtük a tudományos háttér vizsgálatát.

A kötet végén azonban további érdekesség vár. Harmincegy kép az unitárius egyház történetéből. Csak ízelítőként:

– III. János Zsigmond adománylevele a kolozsvári iskolának. Gyulafehérvár, 1562. szeptember 1. – Jól olvasható a Joannes electus rex és a Michael Chyaky Cancellar aláírás.

– XVI. Kolozsvári Unitárius Konzisztórium köszönőlevele a belgiumi atyafiaknak. Kolozsvár, 1701. november 15. – Sokáig nem ismertünk példányt ebből a nyomtatványból.

– XXX. Márkos Albert (1878–1949) fényképe.

És végül tíz térkép az unitárius egyházokról:

I.	Erdély az 1800-as évek elején
II.	Kraszna és Közép-Szolnok megye unitárius egyházközségei
III.	Kalotaszeg, Kolozsvár és Kolozs egyházkör unitárius egyházközségei

IV.	Doboka, Belső-Szolnok megye és Beszterce unitárius egyházközségei
V.	Kolozs, Torda és Doboka megye keleti részének unitárius egyházközségei
VI.	Aranyosszék unitárius egyházközségei
VII.	Küküllő megye unitárius egyházközségei
VIII.	Alsó-Fehér megye unitárius egyházközségei
IX.	Udvarhelyszék, a Keresztúri egyházkör és Felső-Fehér megye unitárius egyházközségei
X.	Háromszék unitárius egyházközségei

De tulajdonképpen nem is ezekről akartam beszélni. Hiszen a szerkesztők úgyszólván háttérbe húzódva végezték, végzik és fogják végezni munkájukat.

Azt szerettem volna megmutatni, hogy a „Kénos–Uzoni” (–Kozma), a *Historia* nagyon modern mű. Jankovics József már az első kötet budapesti bemutatóján is kiemelte a „posztmodern” irodalomra jellemző elemeket: a vendégszövegeket, a kiszólásokat, a személyesség játékát, a mikrotörténelmi módszert, a történetírói tudomány, a mítosz és szóbeszéd furcsa keveredését. Arról van szó ugyanis, hogy többféleképpen is olvashatjuk a *Históriát*. Például csak úgy, mint a mai kutatáshoz nélkülözhetetlen történelmi forrásanyagot, vagy úgy, mint a 18. századi erdélyi unitárius gondolkodás, történelmi és identitástudat leírt emléket, vagy mint az unitárius apologetikus-sérelmi politika termékét. Mindegyik valószínűleg releváns olvasatot és értelmezést ad. De olvashatjuk úgy is, mint szerzőiknek: Kénosi Tőzsér Jánosnak, Uzoni Fosztó Istvánnak, idősebb és ifjabb Kozma Mihálynak, Kozma Jánosnak, Kozma Gergelynek személyes küzdelmét a történelem megragadásáért. A „continuatorok” feladata is ez, személyes küzdelem a történelem megragadásáért.

Ha újat nem tudtam is mondani, a tárgyyszerűsége túl talán felsejlik a történetírók, a filológusok, a szerkesztők [és a Mester] – a kontinuatorok – sorának dicsérete... És az, hogy már-már emberfeletti munka egy ilyen kötet megvalósítása.

Négy év megfeszített munkáját és a történelem egy darabját ajánlom becses figyelmükbe.

Hoffmann Gizella

Több évszázados tudás tára

A „Köz-tudat szerint régen óhajtja a tudós közönség az unitáriusok' egyházi történeteit kiadatva látni...” – Pietro Maria Gazzaniga bécsi teológiai professzor 1780-ban kelt levelére hivatkozva kezdi így egyháztörténetét Aranyosrákosi Székely Sándor.¹ 2005 (az első kötet megjelentetése) után 2009-ben a második kötet sajtó alá rendezésével ismét ennek a több mint 200 éves óhajnak tehattünk eleget.

Több évszázados tudás halmozódott fel ebben a kötetben is. Több évtizedes kutató- és alkotómunka állt Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István és a Kozmák (Mihály, János és Gergely) mögött. Majd negyed évezredig pihent ez a kézirat, míg Márkos Albert fáradtságos és odaadó munkával lefordította az *História* első három kötetét. A 2. kötet átnyújtásával mi csupán néhány évvel járulhatunk hozzá ehhez a valóban történelmi pillanathoz. Az Erdélyi Unitárius Egyház múltjának egy újabb évszázadát ismerhetjük meg benne.

Odaadással, alázattal, a nagy elődök munkája iránti tisztelettel fogtunk a szöveg gondozásához. Ez az alázat és szeretet munkált bennünk végig a kötet elkészítése során, s maradt meg egymás iránt is, noha olykor késhegyig menő vitákat folytattunk, hogy a lehetséges megoldások közül vajon melyik lehet a legjobb, kinek van igaza. S Pákey Lajos gyönyörű iskolájában öröm volt dolgozni, amelynek minden tere, fala, szöglete, öreg lépcsői különös atmoszférát árasztanak. Ez is kötelezett bennünket.

Amikor Márkos Albertet, a fordító unokáját faggattuk, hogy a családi legendárium milyen emlékeket őriz nagyapjáról – s remélem, megbocsátja nekem, hogy ezt elmondom –, azt válaszolta először: „Amire emlékszem, nagyapámnak olyan »Keresztúr-szaga« volt, a kert frissessége, a fák, a növények illata, ami mindig áradt belőle, a kertjét ugyanis ő ápolta-gondozta-művelte, miután Kolozsvárt el kellett hagynia, ugyanolyan odaadással, mint korábban a diákok latin tudását. Szigorú volt, de mindig igazságos.” Kíváncsiak voltunk arra is, megvan-e valahol még a bibliája, a latin szótára. Szerettük volna kézbe venni, tudni, van-e va-

¹ Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitária vallás' történetei Erdélyben*. Kolozsvár, 1839. [Előszó, I.] – Vide *Dissertatio historico-critica de duplici ingressu in Transsilvaniam Georgii Blandratae. Recensente Michaelae Burian...*, Albo-Carolinæ [Gyulafehérvár], Typis Conventus Csikiensis, [1806], 135–136.